

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ТА НАЦІОНАЛІЗМ

Здійснено аналіз проблеми націоналізму з точки зору теорії колективної співпраці. Виникнення й розвиток націоналізму розглянуто як спробу розв'язати проблеми кооперації індивідів через створення загальнонаціональної ідентичності.

Упродовж останнього десятиріччя багато уваги приділялося проблемі «національного відродження» та формулювання «національної ідеї». Одним з важливих завдань такої ідеї мало б бути подолання пасивності українського суспільства, синдрому «хати скраю». У такому випадку цілком логічно виглядає синтез двох напрямків політичної науки: досліджень у галузі націоналізму та досліджень, що аналізують проблему колективної співпраці (і мають пояснити, які суспільства є пасивними та як їх «активізувати»). Такий синтез (принаймні його спроба) і є головною метою цього дослідження.

Проблема націоналізму не може поскаржитися на відсутність уваги. Українському читачу доступні базові дослідження в цій галузі - книги Є. Гелнера, Є. Сміта, Б. Андерсона, а також праці вітчизняних та діаспорних науковців (Г. Касьянов, Р. Шпорлюк). Що ж до проблеми колективної співпраці, то тут у вітчизняній політичній науці панує гідна подиву тиша, незважаючи на те, що українською мовою перекладено деякі важливі книги (зокрема цитоване в тексті дослідження Р. Патнама). Чи не єдиним винятком є професор В. Сікора (Національна академія менеджменту), якій, втім, досліджує економічний аспект проблеми.

Усе ж багато науковців намагаються розв'язати дилему колективних дій, вважаючи її однією з ключових для сучасних суспільних наук, прагнуть зрозуміти, як, коли і задля чого індивіди поєднують свої зусилля й кооперуються. Велику увагу тут приділяють дослідженню співпраці між індивідуальними та корпоративними акторами (особистостями, спільнотами, організаціями) [1,2]. Сукупність норм, соціальних відносин, інституцій, довіра до них - усе, що визначає, яким чином та в яких умовах відбувається кооперація зусиль для досягнення спільної мети, називаємо поняттям «соціальний капітал». Наяв-

ність соціального капіталу відрізняє органічну спільноту від механічної сукупності індивідів. Однак рівень соціального капіталу буває різним у різних суспільствах.

Соціальний капітал передбачає добровільну горизонтальну кооперацію (співпрацю між суб'єктами, відносно рівними за статусом), так би мовити, самоорганізацію суспільства. Втім, цілком можливо уявити ситуацію, коли співпрацю між індивідами «організовано» директивно згори. З цього приводу Роберт Д. Патнам у книзі «Творення демократії» зазначає: «У принципі пильнування за дотриманням угоди з боку третьої сторони означає залучення нейтральної сторони, яка здатна безкоштовно оцінити всі пункти угоди і так само безкоштовно спонукати до зобов'язань, згідно з якими сторона, що завдала шкоди іншій, завжди мусить компенсувати втрати потерпілій стороні, і то такою мірою, щоб порушувати угоду було вкрай не вигідно. Такі суворі умови вочевидь дуже рідко трапляються в реальному світі, а то й узагалі не трапляються» [2, 201].

Додайте тепер ресурси, що будуть витрачені для забезпечення контролю за процесом «співпраці». Наявність координуючої особи чи інституції таким чином стає «податком», який мають платити не схильні до співпраці індивіди, і не повинні платити ті, хто добровільно кооперує свої зусилля. «Суспільство, яке великою мірою покладається на використання сили, є менш ефективним, більш затратним, ніж суспільство, в якому довіра підтримується іншими засобами» [3, 201]. У певних умовах горизонтальні зв'язки є більш ефективними, ніж вертикальні.

Надзвичайно важливою є роль соціального капіталу в політичному житті. Різноманітні неурядові громадські організації відіграють істотну роль у політичному процесі. Такі організації об'єднують та артикують інтереси окремих суспільних груп, здатні більш ефективно впли-

вати на державний апарат, якщо артикульоваш інтереси не знаходять підтримки, сприяти стабілізації політичного життя¹.

Важливою складовою соціального капіталу є довіра. Кооперація зусиль не може скластися без належного рівня довіри між співпрацюючими акторами, яка ґрунтується на можливості передбачити поведінку партнера/партнерів [4]. Проблема довіри та її ролі в суспільному житті була детально проаналізована Френсісом Фукуямом у книзі «Довіра: суспільні чесноти та створення добробуту». В будь-якому суспільстві існує певна система норм і принципів, на основі яких відбувається співпраця. У рамках такої нормативної системи формулюються уявлення про те, хто з оточення вартий довіри; з ким можна співпрацювати, а з ким ні. Ф. Фукуяма досить переконливо доводить, що довіра, феномен культурний, має великий, часом визначальний вплив на економічне та політичне життя.

Учений намагається виміряти рівень довіри в різних умовах і для цього розрізняє суспільства з високим рівнем довіри (*high-trust societies*) та суспільства з низьким рівнем довіри (*low-trust societies*). Такий підхід викликає зауваження, оскільки залишається неясною шкала, відповідно до якої відбувається вимірювання рівня довіри. Згодом у доповіді «Соціальний капітал та громадянське суспільство» автор вживає дещо інші терміни - широкий/вужький радіус довіри (*wide/narrow radius of trust*) [5]. У випадку «широкого радіусу» на довіру заслуговують усі, хто дотримується етичної системи, що домінує в певному суспільстві. Кооперувати зусилля з такими особами можна безпечно й ефективно, бо очікується, що вони не порушать домовленості і не забезпечуватимуть власні інтереси за рахунок партнера. Людина вважається достойною довіри та співпраці, якщо невідомі приклади нечесної (з точки зору відповідної етичної системи) поведінки.

У суспільствах іншого типу («вужький радіус довіри») довіряти та співпрацювати можна лише з певним колом «обраних». Основою для кооперації тут є належність до однієї родини (в більшості випадків) або персоналізовані, дружні чи клієнт-патронські, відносини. Усім, хто не потра-

пив до такого кола, вірити не можна і не варто очікувати на їхню довіру. В суспільстві, де домінують такі культурні норми, атмосфера дещо схожа на гоббсівську «війну всіх проти всіх».

Ф. Фукуяма доводить, що «радіус довіри», властивий тому чи іншому суспільству, впливає на тип та розміри організацій, що функціонують у ньому. Для суспільств із вужьким «радіусом довіри» є характерним існування «організацій-родин», структура й функціонування яких перебувають під впливом культурних норм. Це сімейні підприємства (їх розмір не має важливого значення, бо й великою корпорацією можуть управляти подібно до сільського магазину), фірми та організації, створені з прямим чи непрямим державним втручанням. Для організацій, що керуються родинами, є характерним персоналізований стиль управління, відносна неструктурованість, відсутність жорсткого поділу на відділи та сфери впливу.

Альтернативою «організаціям-родинам» в умовах вужького «радіусу довіри» є ієрархізовані й формалізовані організації, побудовані на бюрократичних началах. Логіка їх виникнення виглядає так: коли я не довіряю оточенню, але мушу з ним співпрацювати, стають потрібними система формалізованих норм, які регламентують кожний мій крок та дії моїх партнерів, силовий апарат, що наглядає за дотриманням цих норм. Коли не можуть покладатися на добру волю й моральні якості оточення, потребують ієрархії й субординації. «Ієрархія є необхідною, бо не можна бути впевненим, що всі люди в рамках спільноти житимуть відповідно до неформальних етичних правил... Ієрархія є необхідною, бо немає впевненості, що всі люди завжди житимуть відповідно до інтерналізованих етичних норм і чесно робитимуть свій внесок [у суспільний добробут]. А якщо вони не можуть жити таким чином, їх треба примусити [до цього] за допомогою чітких правил та санкцій» [6, 25].

Суспільства з широким «радіусом довіри» здебільшого не мають наведених вище культурних обмежень. Принципи функціонування організацій тут зумовлюються переважно доцільністю, завданнями, які вони виконують. Коли розміри та сфера діяльності вимагають переходу від

¹ Останнє припущення базується на теорії «часткового збігу», розробленій Артуром М. Бентлі та Дсйвідом Б. Труменом і використовуваній такими «грандами» політичної науки, як А. Лейпхард та Г. Алмонд. Відповідно до неї, індивід, що належить до різних організованих чи неорганізованих груп з різними інтересами та цілями, буде мати більш помірковані погляди внаслідок сумарного психологічного впливу гетерогенного оточення. Лідери організацій з різнорідним оточенням також стають поміркованішими через дію різноспрямованих векторів впливу.

родинного контролю/власності до професійного менеджменту, цей процес відбувається відносно легко. Структура організації в суспільствах з широким «радіусом довіри» є більш гнучкою насамперед через відсутність потреби у всеохопній регламентації функцій та повноважень, що економить час і кошти, уможливує впровадження різноманітних організаційних інновацій. До того ж у такому разі зникає потреба у створенні бюрократичного апарату, який би впроваджував у життя вищезгадану всеохопну регламентацію.

Підтримуючи в цілому погляди Ф. Фукуями, важко позбутися враження, що він іноді підміняє поняття «довіра» та «соціальний капітал», особливо якщо врахувати, що довіра є побічним продуктом (byproduct) соціального капіталу. Високий рівень соціального капіталу здебільшого сприяє розвитку суспільства, але бувають і винятки з цього. Комбінація високого рівня соціального капіталу з вузьким «радіусом довіри» може призвести до ситуації, коли тісно кооперована група відмежовує себе від решти суспільства. Такі самоізолювані групи стають сприятливим ґрунтом для поширення релігійного чи політичного екстремізму.

Цілком логічним є запитання, який стосунок має вивчення колективної співпраці до феномену націоналізму, їх зв'язок стає очевидним, якщо звернутися до поглядів Ернеста Гелнера, викладених у книзі «Нації та націоналізм» [7]. Його теорія націоналізму цікава в першу чергу намаганням автора пояснити, *для чого* виник націоналізм, а не лише *як* він виник.

Уявімо собі донаціональне, середньовічне суспільство. Воно складалося з численних локальних громад, механічно об'єднаних кордонами династичної держави. Географічна мобільність переважної більшості населення була обмеженою як суто технічними, так і соціально-політичними факторами (кріпосна та інші види особистої залежності). Донаціональний світ - це світ локальних спільнот, що вороже ставилися до чужинців і впродовж тривалого часу плекали риси, що відрізняли їх від інших: діалект, відмінності в одязі та побуті, у стандартах поведінки тощо.

Хоча стосунки в межах такої локальної громади регламентувалися традиційними нормами, величезну роль відігравали особисті зв'язки й залежності. Донаціональне суспільство надзвичайно персоналізоване, навіть на вищих його щаблях. Бенедикт Андерсон у зв'язку з цим зауважує: «Звичайною відповіддю на запитання

"Хто такий Віконт де А?" було б не "представник аристократії", а "власник маєтку А", "дядько Барона де Б" або "підлеглий Герцога де В"» [8, 23]. Попри величезну соціальну дистанцію, можновладці та підлегли дивилися на суспільство як на сукупність суто міжособових зв'язків.

Іншою важливою складовою донаціонального суспільства була всепроникна ієрархія. Кожен індивід був «приписаний» до певного місця у соціальній структурі й виконував відповідну роль. Можливості для вертикальної мобільності є обмеженими в будь-якому суспільстві, а в суспільстві донаціональному обмеженою є ще й горизонтальна мобільність. Сегментованість донаціонального суспільства буває відображеною навіть у мові: «найбільш вражаюча особливість досучасних, донаціональних суспільств - у співіснуванні в рамках одного світосприйняття великої кількості не зовсім цілісних, але пов'язаних ієрархічно субсвітів, у виділенні особливих, виключних явищ, що мають сакральний характер і вилучені з повсякденного ужитку. В умовах традиційного соціального ладу мови мисливства, жнив, релігійних обрядів, ратуші, кухні або гарему утворюють автономні системи» [9, 61].

Донаціональне суспільство складається із взаємно непрозорих культурних світів, що не може не впливати на економічне і політичне життя, взаємодія в рамках якого відбувається головним чином на рівні сегментованих громад. Досить красномовним свідченням такого стану речей була торгівля - справа, монополізована або окремими етнічними групами (євреї в Центральній Європі, вихідці з Вірменії на території Османської імперії), або містами (Венеція, Генуя, міста Ганзейського союзу). Єдиною сполучною ланкою такого сегментованого суспільства була династична держава. Забезпечення обороноздатності вимагало створення військової промисловості та транспортної інфраструктури. Арсенали, верфі, засновані та керовані державою, тривалий час були єдиними великими підприємствами. Втім, роль держави не варто перебільшувати, бо й тоді бюрократія цікавилася лише вузьким спектром промисловості та суспільного життя.

Рівень соціального капіталу в рамках локальної спільноти був доволі високим, адже лише тісна співпраця всіх членів забезпечувала виживання колективу. Селянська громада (а більшість членів донаціонального суспільства - селяни) була своєрідною системою взаємодопомоги, бо природні та соціальні умови залишали мало шансів для самостійного виживання як атомізова-

ному індивіду, так і окремій родині. Хоча селянську громаду іноді визначають як громадянське міні-суспільство, «радіус довіри» в такому суспільстві обмежується членами конкретної спільноти і не поширюється на чужинців.

Ситуація змінюється з початком індустріалізації. На думку Гелнера, саме вона є головною передумовою виникнення націоналізму та націй. Індустріальне виробництво неможливо уявити без постійного зростання продуктивності, що вимагає дрібного поділу праці. Крім того, працівники мають швидко змінювати свою спеціалізацію відповідно до потреб виробництва. Індустріалізація вимагає горизонтальної соціальної та географічної мобільності та нової системи освіти. Аби забезпечити швидку перепрофілізацію робітників, замість поступової передачі навичок має діяти стандартизована система освіти, що надає базові знання, вчить, як далі навчатися на виробництві. Така система має бути загальною, бо індустріальне виробництво потребує співпраці великої кількості людей, не поєднаних спільним походженням. Для того щоб вони розуміли та довіряли одне одному, необхідна загальносуспільна лінгвістична та культурна єдність. Індустріалізація для свого розвитку потребує перетворення механічної сукупності «субсвітів» на певний суспільний організм.

Розвиток великої промисловості та пов'язані з цим військова міць і політичний вплив вели до перетворення одних країн на світових лідерів, а інших - на джерела сировини та ринки збуту товарів. Коли роль «третього світу» не задовольняла еліти європейських народів, вони починали шукати шляхи модернізації власних суспільств, не чекаючи, доки це відбудеться природним шляхом. Так народжувалися ідеології «наздоганяючого розвитку», одним з виражень яких став націоналізм. Роман Шпорлюк доводить, що націоналістичні доктрини від самого початку тлумачили світ як конкурентне середовище і мали на меті не просто «незалежність» чи «національне відродження», а орієнтували на перетворення відсталіх суспільств на світових лідерів [10].

Лідери націоналістичних рухів не лише забезпечували собі доступ до влади в новостворених національних державах, а й захищали інтереси своїх співгромадян. Оскільки економічний обмін між індустріальною та аграрною державою не може бути еквівалентним, уникнути експлуатації з боку більш розвиненого «партнера» можна лише створивши співвимірний промисловий потенціал.

Іншою концепцією модернізації був націоналізований марксизм. Коли більшовики захопили владу в Російській імперії і проголосили гасло побудови соціалізму в окремо взятій країні, це було практичним поєднанням Марксових постулатів із виплеканою консервативними російськими інтелектуалами концепцією держави як єдиного джерела необхідних для суспільства новацій [11, 387]. Завдання націонал-марксизму в багатьох випадках є ідентичними завданням націоналізму. І там і там головна мета - подолання відсталості в країні та перетворення її на світового лідера. В обох випадках йдеться про формування нової національної спільноти - але у даному разі місце нації посідає «радянський народ», що утворюється шляхом об'єднання народів СРСР навколо новоствореної радянської культури.

Модернізація суспільства може відбуватися двома шляхами. У першому випадку нова ідентичність створюється, так би мовити, поверх вже існуючих локальних ідентичностей, інкорпоруючи локальні спільноти в загальнонаціональне «тіло». Такий поміркований шлях, коли новоутворені суспільні структури співіснують із донаціональними цінностями, нормами й інститутами, був обраний більшістю націоналістичних рухів.

Другий, значно радикальніший шлях перетворення, вимагав попереднього «розчищення ґрунту» від застарілих норм та побудови нової ідентичності, яка мала б спиратися на державу та її інститути. Виховання «нової людини», проголошене в післяреволюційній Росії, було класичним випадком такого варіанта модернізації. В епоху деколонізації багато новостворених країн використовували цю концепцію революційних суспільних змін, щоб подолати відставання від країн першого світу. Цей шлях обрали «націонал-комуністи», які бачили в історичному минулому самі лише негативні моменти і, відповідно, не відчували жодного пієтету до традицій.

Щоб краще зрозуміти різницю цих двох шляхів, розглянемо їх з точки зору принципів колективної співпраці. У новопосталих спільнотах рівень соціального капіталу є нижчим, ніж у старих, і для цього є поважні причини. Одна річ - співпрацювати заради виживання, інша - заради досить абстрактних «національних інтересів». Націоналістичний шлях передбачає, що головне завдання загальнонаціональної ідентичності - інтеграція локальних спільнот за рахунок збільшення «радіусу довіри». До такої ідентичності звертаються, коли ресурси місцевих громад є

надто малими для вирішення певного глобального завдання, коли потрібна більш масштабна кооперація. Однак місцеві спільноти, з властивим їм високим рівнем соціального капіталу, продовжують існувати.

Інша ситуація складається в умовах радикальної модернізації, яку супроводжує викорінення (часто насильницьке) старих форм соціальної організації. Нова «етатистська» ідентичність виявляється надзвичайно залежною від ефективності функціонування державного апарату. Криза державної легітимності призводить до кризи ідентичності, кризи норм, що регламентували співпрацю. Політика Радянського Союзу та розвиток подій після колапсу СРСР надзвичайно добре ілюструють результати радикальної модернізації.

Враховуючи той факт, що більшість населення Російської імперії становили селяни, головною формою соціальної організації тут була селянська громада («мир») - своєрідна система взаємодопомоги та захисту від зазіхань державних органів, аналогічна середньовічній селянській громаді Західної Європи. Цей елемент донаціонального суспільства, звісно, мав змінитися з настанням індустріалізації. Масштабний кооперативний селянський рух свідчив про те, що цей процес почався й без активного державного втручання. Теоретично можна припустити, що поступово кооперативи замінили б громаду в ролі головного «організатора» співпраці.

Радянський уряд, проте, вирішив «випередити паровоза». Політика колективізації в принципі суперечила нормам селянського життя. Це визнає навіть такий апологет радянського ладу, як С. Г. Кара-Мурза: «Той тип колгоспу, в який намагалися заштовхати селян, був несумісний з їхніми уявленнями про добре, і навіть про прийнятне життя» [12]. Інститути, що виникали як альтернатива державі, стали елементом державного апарату. Ліквідувавши легальну опозицію державним формам організації суспільного життя, більшовики врешті-решт прийшли до парадоксального результату - не громадянське суспільство ліквідувало державу (відповідно до Марксових ідей), а держава розчинила в собі суспільство. Єдиними винятками з державної організації стали кримінальні та родинні форми суспільного устрою. Якщо врахувати обмеженість можливостей родинних зв'язків (розглянутих вище), стає зрозумілим, що після колапсу державного апарату норми кримінальної субкультури (т. зв. «поняття»)

залишилися єдиною формою соціального капіталу, що може поєднувати людей, не пов'язаних кровною спорідненістю [13].

Історія жорстоко пожартувала: суспільство, побудоване на колективістських нормах, внаслідок колективізації стало більш індивідуалістичним та егоїстичним, ніж західні «форпости індивідуалізму».

Якою є українська перспектива в цьому контексті? Пасивність українського суспільства вже давно стала загальним місцем у соціальних дослідженнях. Науковці застосовують різні терміни, описуючи цей феномен: «пострадянський індивідуалізм» (Є. Головаха), «синдром навченої безпорадності» (Н. Климчук). Проблема, зрештою, полягає в тому, що існуючі в суспільстві норми та цінності не сприяють ефективній співпраці індивідів. «Параліч» здатності до самоорганізації доповнюється неефективним державним апаратом, що не може бути посередником між громадянами, які не відчують довіри до партнерів. Оскільки здатність суспільства до самоорганізації залишається дуже сумнівною, можливість зміни неефективного уряду завдяки зовнішньому тиску є мінімальною. Є. Головаха так змалював сучасну українську ситуацію: «Пострадянський індивідуалізм, не підкріплений демократичним досвідом формування почуття індивідуальної відповідальності і здатності протистояти державному патерналізму, ще довго набиратиме в Україні вигляду ізоляціонізму і негативізму до будь-яких конструктивних форм соціальної самоорганізації» [14, 100].

Зрозуміло, що суспільство, майже не здатне до самоорганізації, не зможе конкурувати з більш «автономними» суспільствами. Завдання українських науковців — знайти вихід з такого становища. Вимальовуються такі напрями досліджень:

по-перше, необхідно детально проаналізувати «організаційне життя» в історичній перспективі, дослідити зміни, що відбувалися під впливом різних факторів;

по-друге, потрібна стратегія «відбудови» суспільства, побудови дієвої ідентичності, яка б дала змогу розширити «радіус довіри».

При цьому модернізація суспільства не може ґрунтуватися на націоналістичній ідеології, як у випадку з європейськими сусідами України. Вироблення «національної ідеї» для багатонаціонального суспільства є третім, і найголовнішим напрямом.

1. Fortes A. Social Capital: its Origins and Applications in Modern Sociology // Annual Review of Sociology.- 1998.- Vol. 24.- P. 1-12.
2. Патнам Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії.- К.: Основи, 2000.
3. Там само.
4. Ahn T. K., Ostrom E. Social Capital and the Second-Generation Theories of Collective Action: an Analytical Approach to the Forms of Social Capital // www.apsaproceedings.cup.org/Sitc/papers/006/006002OstromElin.pdf.
5. Fukuyama F. Social Capital and Civil Society // www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm.
6. Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity.- NY.: Free Press, 1995.
7. Геллнер З. Нации й націоналізм.— М.: Прогресе, 1991.
8. Андерсон Б. Уявні спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму,— К.: Критика, 2001.- С. 23.
9. Геллнер З. Нации й націоналізм.— М.: Прогресе, 1991.
10. Шпорлюк Р. Комунізм проти націоналізму. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста.- К.: Основи, 1998.
11. Там само.
12. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация // www.karamurza.ru/books/sc_a/sc_a52.htm.
13. Див., приміром: Олейник А. Н. «Жизнь по понятиям»: институциональний аналіз повсякденної життя «російського простого человека» // www.politstudies.ru/fulltext/2001/2/4.htm.
14. Головаха Є. І. Соціологічна публіцистика.- К.: ІС НАНУ, 2001.

V. Sukachov

SOCIAL CAPITAL AND NATIONALISM

The article provides an analysis of the problem of nationalism from the standpoint of collective collaboration. The process of origin and maturity of nationalism is considered as an attempt to solve the problem of individual's cooperation by creating of the national identity.